

- Енциклопедія: Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – 826 с.ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1. – 631 с.
- Колібаба: Колібаба Л. Асиметрія словотвірних відношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
- Курилович: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Е.Курилович. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С.57-70.
- Способы номинации: Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – 296 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
- Янценецкая: Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 242 с.

Greshchuk Vasyl. Word-building and The Polysemy of The Word. *Different aspects of the polysemy of the word which are determined by the word-building are regarded in the article. Word-building is one of the main factors of the formation and development of the lexical polysemy. There is established that the polysemy of the derivative can be formed as the result of the direct reflection of the polysemy of the motivating word or the repeated action of the derivative model on the base of lexical meaning of the motivating word.*

Key words: *word-building, polysemy, derivative, meaning, lexical-semantic variant.*

Лев Полюга (Львів)

**ПРОБЛЕМАТИКА ПРОЦЕСІВ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ
СЛОВНИКІВ**

Лексикографічні праці мають свою чітку і досить логічну систему, але в елементах кожної системи існують свої специфічні прикмети, певні видозміни, які і творять різноманітність словників. У статті розглянуто складові елементи термінологічних словників.

Ключові слова: *лексикографія, термінографія, словники, термінологія, система.*

У розвитку національної культури і збереженні та удосконаленні мови важливе місце посідають словники. Про теоретичні проблеми створення лексикографічних праць різного типу ми вже частково торкалися у своїх попередніх публікаціях, у яких зокрема йшлося про розбудову словникових статей, про розкриття значення слова у словниковій статті, про особистість автора в опрацюванні словника і т. ін. [Полюга]. Систематизація цих роздумів дала підстави зауважити, що під час укладання і загальномовних, і термінологічних словників є багато спільного, все ж термінографічні видання доцільно виділити в окремий лексикографічний тип, бо в них групуються спеціальні лексеми загальної лексичної системи мови, які мають свою специфіку виникнення, цілеспрямоване призначення, і вони об'єднують термінологічні одиниці в окремі системи відповідних галузей знань, виробництва, суспільних відносин, моральних норм тощо.

Розвиток української термінографії зумовлений передусім поглибленим пізнанням називництва як науки. Українська лінгвістика останніх років чим раз більше уваги приділяє проблемам творення, функціонування і уніфікації спеціальних термінів. Вони опрацьовуються не лише філологами, а і представниками спеціальних наукових та виробничих галузей у зв'язку з тим, що Україна прийшла до своєї незалежності, а українська мова стала державною. З таких причин стандартизація мови науки є необхідністю сьогодення. 1992 р. Держстандарт України спільно з Міністерством освіти і науки ініціювали створення Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології. Українське термінологічне товариство, створене у 2000-ому р., координує співпрацю з

подібними товариствами Європи з метою обміну термінологічною інформацією [Рицар].

Свідченням того, наскільки активно розвиваються проблеми термінології в Україні, може бути той факт, що тут проводяться щорічні всеукраїнські та міжнародні наукові конференції відділом термінології Інституту української мови, Національним університетом "Львівська політехніка" та іншими установами, на яких розглядаються питання лінгвістичного забезпечення питань різних термінологічних систем. Ці наукові узагальнення публікуються в періодичних збірниках "Українська наукова термінологія і сучасність" (Київ, відп. ред. Л.Симоненко) та "Проблеми української термінології" (Львів, відп. ред. Л.Полюга).

Видання українських термінологічних словників та й саме вивчення називництва розпочалося в Україні, як відомо, у середині XIX ст. До речі, необхідно вказати невігласам-українофобам, які, намагаючись принизити українську мову, закидають їй відсутність науково узагальнювального потенціалу, а світова наука знає, що українських філологів і культурних діячів ще у XVII - XVIII ст. примусово вивозили до Москви, щоб вони там навчали тамтешніх бояр грамотності, виправляли книги, працювали в колегіях закордонних справ, у російській імператорській академії наук, а наукові термінологічні словники в Україні появилися раніше, ніж в Росії, майже одночасно з європейськими, поки не настали чорні дні російського царизму та радянського тоталітаризму.

Незважаючи на утиски, українська лексикографія постійно розвивалася і особливого успіху вона досягла за часів незалежності. Для порівняння: в УРСР у післявоєнний час, коли, з огляду на Європу, виникла певна національна відлига, за 42 роки (1948 - 1990 рр.) вийшло 107 переважно шкільного типу подібних праць, а за часів незалежності України лише за 11 років їх видано, при тому лише термінологічних, близько 500 [Комова]. Так, наприклад, у 1993 р. вийшло 76 термінологічних словників, у 1994 р. – 55, у 1995 р. – 53, у 1996 р. – 51, у 1997 р. – 60, у 2000 – 70 і т. д. Ці дані можуть бути ще вищими, бо не всі видавництва посилають свою продукцію у Книжкову палату України, яка інформує про ці дані в "Літописі книг" за 1991-2006 рр. Усіх словників у той час вийшло понад 1000 назв.

Специфікою української термінографії останнього часу є те, що в Україні переважно видаються двомовні перекладні англійсько-українські та російсько-українські словники, причому тематично вони стали значно різноманітнішими, ніж були до настання незалежної української держави. Це зумовлено тим, що за часів тоталітаризму українську мову не допускали до сфери науки. І навіть сьогодні наразі ще обмаль наукових українських праць. Більше того, ці словники або мають першим реєстровим словом українське або ж у словнику наводиться реєстр українських термінів з відсиланням до відповідних російських чи англійських.

Найґрунтовніше в сучасному науковому словництві представлено напрямки економіки та менеджменту, що репрезентовані 73 словниками. З 50 різноманітних термінологічних підсистем медицини видано 57 словників, з юриспруденції – 30, інформатики, комп'ютерної техніки – 27, хімії – 19, ділового спілкування – 17. По 12 словників опубліковано з програмування, математики, техніки і будівництва, по 11 – з екології, машинознавства, по 9 – з сільського господарства, політології, по 8 – з біології, педагогіки, 7 – з мовознавства, по 6 – з військової справи, електроніки, авіації, ракетно-космічної техніки, 5 – з машинобудування, по 4 – з автошляхової справи, електротехніки, землеробства, музики, по 3 – з богослов'я, бібліотекознавства, геодезії, по 2 – з археології, морської справи, нумізматики, філософії, а також видано словники з таких галузей, які раніше не мали відповідних видань в Україні — з архітектури, бджільництва, виноробства, естради, журналістики, гідрогеології, гідрометрії, гончарства, митної служби, образотворчого мистецтва, поліграфії, пшениці, реклами, риторики, різби по дереву, а також фігур мови Т.Шевченка, літературознавчих термінів І.Франка.

Цікавою прикметою названих видань, за нашими і М. Комової підрахунками, є і те, що 262 з них є словниками перекладного типу, а 234 видання — праці енциклопедично-довідкові, тобто тлумачні, тлумачно-перекладні, довідники, енциклопедії, енциклопедичні словники [Комова].

Типи термінологічних словників (якщо виходити зі специфіки розбудови словникових статей) не відзначаються такою різноманітністю, як загальномовні. Це перш за все зумовлено звуженою і цілеспрямованою специфікою використання

термінологічної лексики у порівнянні із загальноповживаною. Серед цих словників, як було уже відзначено, виділяються багатогалузеві, галузеві та вузько галузеві, а за способом викладу поняття терміна укладено 270 перекладних словників і 280 енциклопедичних видань. Серед перекладних репрезентуються дво- [РУСНТ; СТБА], три- [Комова; Ольховой; СБ; УЛІАМТС], чотири- [ОПФ] і п'ятимовні словники [Іваницький, Кияк].

Словникові статті в термінологічних словниках дуже часто нагадують статті словників загального типу, але вони (словникові статті), в основному розробляються відповідно до типу розбудови словника. Якщо, наприклад, термінологічний словник є двомовним перекладним, то він розбудовується аналогічно до загальномовних перекладних українських словників (українсько-англійських чи англійсько-українських і т. д.). Однак тут проявляється певна специфіка. Оскільки термінологічні словники дуже часто мають на меті уніфікувати відповідну термінологічну систему, то в багатьох з них на першому місці реєстру ставиться український термін, а справа – чужомовний. Якщо ж на першому місці стоїть чуже реєстрове слово, то тоді в словнику спеціально твориться абетковий показник українських реєстрових слів з відповідним відсиланням. Автори перекладного словника будівництва та архітектури пішли ще іншим шляхом – вони одночасно утворили два томи словника: українсько-російський та російсько-український словник [СТБА].

Проблематичними в термінологічних словниках є виклад складних термінів. Як відомо, термінологічні поняття дуже часто виражаються словосполученнями. Це, перш за все, зумовлене вимогою якнайточніше передати суть того чи іншого наукового поняття. Але одночасно ця особливість створює важливу проблему її подачі в словниковому реєстрі. У цьому випадку авторам доводиться знову ж використовувати практику подачі фразеологізмів у загально мовних словниках. Термінологічні словосполучення, як правило, не наводяться у загальному реєстрі перекладних словників, а найчастіше подається під основним словом словникової статті в спеціальному *словниковому гнізді* або у гніздах. Тобто, якщо в будівельно-архітектурному словнику використовується 121 складний термін зі словом *сила*

(*сила аеродинамічна, сила активна, сила бокова, сила ваги, сила взаємодії, сила вітру* і т.д.), то всі вони будуть розміщені у словниковій статті **СИЛА** за абеткою. Там же будуть і перекладатися [СТБА: 749 751].

Звичайно, ідеальним термінологічним словником буде вважатися той, що дає *тлумачення поняття*. Розкриття поняття терміна найповніше викладено в словниках енциклопедичного типу та словниках-довідниках. Візьмімо "Фінансовий словник" [Загородній, Вознюк, Смовженко], який витримав чотири видання і відзначений Всеукраїнською премією Івана Огієнка. У ньому уніфіковано й унормовано, а частково і стандартизовано терміни однієї з найбільших термінологічних систем, що є вагомим внеском у багатогранний державотворчий процес України. Якщо в першому виданні 1996 р. в цьому словнику було 1500 термінологічних одиниць, у другому – 2500, у третьому – понад 3500, то в останньому – понад 5000 назв понять. З кожним новим виданням зміст словникових статей удосконалювався, враховуючи найновіші досягнення в економічно-фінансовій справі, підбиралися найточніші визначення того чи іншого поняття. Важливо і те, що в цьому виданні надано перевагу національній термінології, яка, як відомо, має тривалу історію, починаючи від XI ст. - перших писемних пам'яток української мови.

У процесі підготовки термінологічних словників проблематичними є так звані *міжгалузеві терміни*. Ними вважаються такі терміни, які з однаковим або децю відмінним розумінням поняття виступають у кількох галузевих термінологічних системах. Проблема лише в тому, чи такі терміни вважати рівноцінним і маркувати їх лише позначками *маш., хім., фіз., гірн.* і т.д., чи омонімічними.

Така особливість термінів спонукала українських науковців до створення *універсальних словників*, які охоплюють основні напрямки знань і видані під загальною назвою "Російсько-український словник наукової термінології" у трьох томах, де в кожному окремому томі зібрано "Суспільні науки" (1 том), "Біологія. Хімія. Медицина" (2 том), і "Математика, Фізика. Техніка. Наука про Землю і Космос" (3 том). У всіх томах є понад 320 тис. термінів [РУСНТ].

Об'єднання у словниках зближених термінологічних систем ведеться останніми

роками з метою охопити в одному виданні якнайбільше термінів зближених термінологічних систем. До таких належить, на нашу думку, "Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник" [УЛАМТС], який об'єднав у собі терміни 33 медичних професій, додавши біля них, крім українських відповідників, ще латинські та англійські, короткі, але, в міру можливого, вичерпні дефініції. До згаданих вище [РУСНТ; УЛАМТС], належить і словник будівництва та архітектури [СТБА], інформатики [Іваницький, Кияк].

Один із таких універсальних словників створений на матеріалі однієї мови [Комова]. З.Куньч прийшла до висновку, що в словникових статтях найпоширеніших слів можна подавати не тільки основні граматичні особливості, а і наголос, написання, сполучуваність, керування, тлумачення слова, його похідні, а для чужомовних слів - також керування, а все це разом спричинилося до появи цікавого сучасного і актуального лексикографічного видання.

До складних проблем творення термінологічних словників перекладного типу належить *підбір адекватного відповідника* до чужого терміна. Це пов'язується найчастіше з проблемою уніфікації та модифікації термінів, розбудовою тієї чи іншої системи. Шляхи підбору українських термінів бувають найрізноманітнішими. Як правило, це не обов'язково повинні бути кальки чужих слів, чим останнім часом термінологи особливо грішать. Це повинні бути слова, що відбивають суть поняття, з одного боку, і відповідають словотворчим і правописним нормам української мови. Щоб підібрати найвідповідніший еквівалент такого слова, необхідно, вникнувши в суть цього поняття, вивчити, як викладають його не лише фахівці однієї, а представники багатьох інших спеціальностей. І на основі такого всебічного вивчення і осмислення еквівалентів приходити до остаточного створення потрібного номена.

Під час творення термінологічних словників, особливо у процесі вибору чи підборі термінів, можуть широко використовуватися діалектні слова, ремісничі етнічні терміни, які часто зараховують до народної термінології. Терміни такого зразка, будучи введеними в той чи інший термінологічний словник, не зразу стають елементами відповідної термінологічної системи. Для цього потрібний час

"адаптації" їх у наукових дослідженнях, поширення на виробництві, утвердження у спеціальному усному науковому мовленні. Однак вже сам факт їх уведення в реєстр словника свідчить про пошук варіанта, про ймовірність його використання.

Як відомо, така практика використовувалася дослідниками Інституту української наукової мови ВУАН ще у 20-х рр. ХХ ст., що за часів авторитаризму в Україні було оголошене націоналістичним шкідництвом [Українська мова]. Окремі сучасні автори відновлюють цю практику і стверджують, що для формування національних термінологічних систем доцільно залучати діалектні слова та ремісничу етнографічну лексику різних регіонів України (пор. *вальниця, обійстя* і т. п.). До такого досвіду вдалися автори словника термінів будівництва та архітектури [СТБА]. Розв'язання такої потреби вимагає зваженості, відповідальності та певного ризику. Адже завжди в таких випадках потрібно пам'ятати про основні вимоги до терміна: здатність точно передавати суть поняття, тобто його дефінітивність, щоб він не був багатозначним, був стилістично нейтральним, милозвучним, мав високу інформативність.

У процесі укладання термінологічних словників не раз використовуються і словники змішаних типів, коли в тому чи іншому лексиконі дано не лише тлумачення слова, а і переклад чи іншу додаткову інформацію. Підготовка таких словників інколи створює певні проблеми, хоч водночас такі видання останнім часом стають чим раз популярнішими [УЛАМТС].

В окремих термінологічних словниках спостерігається тенденція використання, умовно кажучи, поширеного реєстру. Мається на увазі те, що деякі автори на основі власної наукової, педагогічної та виробничої практики подають поряд із спеціальними термінологічними словами і нетермінологічні, але такі лексеми, які можуть широко вживатися у практиці перекладу того чи іншого спеціального тексту. Така спроба і мотивується практичною метою - стати порадиником людям, які слабо володіють українською чи якоюсь чужою мовою у процесі перекладу спеціального тексту з однієї мови на іншу. Адже не раз можуть виникати труднощі не лише підібрати термінологічні еквіваленти, а й перекласти загальнозживані слова, що вживаються в тій чи іншій виробничій або науковій праці. Саме з цих

причин у реєстрі відповідного видання, яке має перш за все практичне призначення, поряд з термінологічними наводяться і нетермінологічні слова — дієслова, дієприкметники, дієприслівники, прислівники, окремі прикметники, які називаємо притермінними словами, без яких усна і писемна фахова мова неспроможна існувати. До тої практики вдавалися і автори будівельно-архітектурного словника [СТБА]. Однак проблема полягає в тому, скільки таких слів і які з них варто чи не варто подавати в реєстрі.

Важливо ще вказати на те, що до труднощів оформлення і творення термінологічних словників належать ще *електронні варіанти* лексикографічних праць. Люди, які мають доступ до Інтернету або користуються комп'ютером, не раз можуть використовувати цю можливість і залучати у своїй практиці електронний варіант словника, який можна створити на основі друкованого оригіналу. Такий електронний варіант, наприклад, існує для будівельно-архітектурного словника [СТБА].

Розглянуті питання, що стосуються розбудови реєстру та словникових статей термінологічних словників, не є вичерпними, бо ніколи не вдасться дати універсальний рецепт створення того чи іншого словника. І специфіка укладання словника, і завдання, які ставить автор перед своїм дітищем, і навіть сама особистість автора словника – усе це може відігравати певну і часами вирішальну роль під час формування словникових статей і самої праці. Вважаємо, що дати певні рекомендації з цього приводу доцільно, напевно, перш за все тому, що останнім часом є дуже багато охочих творити словники, причому серед них чимало нефілологів, які не мають фахового лексикографічного досвіду. На основі того хочеться надіятися, що подібний розгляд словникових проблем може їм стати в пригоді.

ЛІТЕРАТУРА

Іваницький, Кияк: Іваницький Р.В., Кияк Т.Р. П'ятитомний тлумачний словник з інформатики (українсько-російсько-англійсько-німецько-французький). – К.; Чернівці, 1995.- 370 с.

- Загородній, Вознюк, Смовженко: Загородній А.Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т.С. Фінасовий словник.* / 4-те вид. випр. і доп. – К.; Львів, 2002. – 566 с.
- Комова: Комова М.В. Українська термінологічна лексикографія: 1948 - 2000 // Львів, 2002. - 84 с.
- Куньч: Куньч З. Універсальний словник української мови. – Тернопіль, 2005. 848 С.
- Ольховой: Ольховой І.О. Французько-українсько-російський словник термінів та скорочень протиповітряної оборони країн НАТО. – К., 1998. – 34 с.
- ОПФ: Основні поняття філософії: Українсько-англо-німецько-французький посібник-довідник. Укладачі І.П. Чорний і ін. – Чернівці, 1999. – 80 с.
- Полюга: Полюга Л. 1) Засади гуцульського словника в контексті української лексикографії (Короткі нотатки) // Наук. записки Тернопіл. держ пед. у-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Мовознавство.– Тернопіль, 2000. – Вип. 4.– С.213-218; 2) Ієрархія значень при укладанні українських історичних словників // Науковий збірник Ужгород. нац. ун-ту на честь Кирила Галаса. – Ужгород, 2001. С.17-23; 3) Завдання українського словництва // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 159-160; 4) Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Вісник Львівського ун-ту. Серія журналістики. – 2003. – Вип. 23. – С.144-152; 5) Погляд на українське словництво часів незалежності (1991 - 2001) // Вісник нац. ун-ту “Львів. політехніка”. № 465. Проблеми лінгвістики науково-технічного і художнього тексту та питання лінгвометодики. – Львів, 2002. – С. 95-101; 6) Використання лексико-семантичних опозицій при укладанні історичних словників // Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі. Зб. на пошану Д.Гринчишина.– Львів, 2003. – С. 40-44; 7) Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів // Українська історична та діалектна лексика. Зб.наук. праць. – Львів, 2003. – Вип.4.– С. 16-24; 8) Вирішальні умови лексикографічної творчості // Діалектологічні студії 3. – Львів, 2004. – С. 85-97; 9) Особистість автора в лексикографічній творчості // Слово і доля. Зб. на пошану Уляни Єдлінської. — Львів, 2005. – Вип.14. – С. 277-282; 10) Українське словництво на переломі тисячоліть // Українознавчі студії /

- Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005-2006. – № 6-7. – С. 17-25; 11) Основні засади словникарської праці (Роздуми лексикографа) // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Зб. наук. праць, присвячених 100-річчю від дня народж. проф. С.Самійленка. – Запоріжжя, 2006. – С. 107-115 та ін.
- Полюга 2002: Полюга Л. Здобутки і втрати української термінології та термінографії за десять років Незалежності// Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”: Проблеми української термінології — Львів, 2002. – № 453. – С.21–24;
- Рицар: Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології – 10 років: здобутки, проблеми, перспективи// Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка” № 453.: Проблеми української термінології — Львів, 2002. — С. 3 – 11.
- РУСНТ: Російсько-український словник науково термінології: У 3 томах. Суспільні науки" – К. 1994. Т.1 . 594 с.; "Біологія. Хімія. Медицина" – К., 1996. Т.2 . 660 с.; "Математика,. Фізика. Техніка. Наука про Землю і Космос". – К., 1998.888 с.
- СТБА: Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва та архітектури/ Співавтори С.Жуковський та ін.– Львів, Т.І.– 2004; Т.2. – 2007; Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва та архітектури/ Співавтори С.Жуковський, та ін. – Львів: Термінологічна серія “СловоСвіт”, 2004. – Компакт-диск
- СБ: Словник бджільництва: Англо-російсько-український. Уклад. М.Л.Алексеніцер і ін. – К., 1997. – 341 с.
- УМ: Українська мова ХХ сторіччя: історія лігвоциду/ Документи і матеріали. За ред. Л.Масенко. – К., 2005. – 399 с.
- УЛАМТС: Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: У 2 т. /Уклад. Л.І.Петрух і ін. Ред.- лексикограф Л.Полюга. – Львів, 1995.

Polyuha Lev. Problems of the Process of Compiling Terminological Dictionaries.

Lexicographic works have rather clear and explicated system but in the elements of every system, there are the specific features, certain modifications that create the variety of

dictionaries. In the articles component of dictionaries of terminology have been considered.

Key words: lexicography, terminography, dictionaries, terminology, system.

Олександр Пономарів (Київ)

“ОБОРОНА” ЯК ЮРИДИЧНИЙ ТЕРМІН

Невмотивована заміна усталених термінів синонімічними словами розхитує усталену термінологію, зокрема юридичну. Українські правники замість юридичного терміна “оборона” без жодних підстав почали вживати “захист”.

Ключові слова: *оборона, захист, судочинство, юридичний термін.*

Жодну мову не можна вважати за культурну й розвинену, коли вона не має чітко виробленого наукового стилю, добре сформованої термінології, бо недостатня усталеність загальноприйнятої, а отже, загальнообов’язкової термінології заважає їй (мові) виконувати свою основну роль – бути найважливішим засобом людського спілкування.

Українська літературна мова, подолавши притаманну їй колись нерівномірність у розвитку різних функціональних стилів, тепер є однією з найрозвиненіших мов світу. Проте не можна сказати, що все вже бездоганне, що розв’язано всі питання. Не все гаразд і в термінології. Адже в науковій мові надзвичайно велике значення мають точність і правильність висловлення, що зумовлюють сталість того чи того терміна. А тим часом іще не скрізь усунено зайву дублетність, трапляється, що термін не зовсім удаło передає зміст позначуваного ним поняття.

Буває ще гірше. Скажімо, термін усталився, його використовують тривалий час, а потім без жодних наукових підстав замінюють синонімічним словом, що раніше